

संस्कृती आणि समाज: परस्पर संबंधांचा अभ्यास

डी. के. डाके

समाजशास्त्र विभाग, सहाय्यक प्राध्यापक,

गोपाल कृष्ण गोखले महाविद्यालय, कोल्हापूर

सारांश:

संस्कृती आणि समाज या एकमेकांशी घनिष्ठपणे संबंधित असलेल्या समाजशास्त्रीय संकल्पना आहेत. समाजाची रचना, मूल्ये, परंपरा आणि जीवनशैली या सर्व गोष्टी संस्कृतीद्वारे प्रभावित होतात. त्याचप्रमाणे समाजातील बदलांमुळे संस्कृतीतही परिवर्तन घडते. या संशोधनाचा उद्देश संस्कृती आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंधांचे विश्लेषण करणे हा आहे.

या अभ्यासात दुय्यम माहितीचा (secondary data) वापर करून सैद्धांतिक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून संस्कृती आणि समाजातील परस्परावलंबित्व स्पष्ट करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे आढळून येते की संस्कृती ही समाजाचे प्रतिबिंब असून समाजातील आर्थिक, सामाजिक आणि तांत्रिक बदलांनुसार संस्कृतीत सतत परिवर्तन होत असते.

जागतिकीकरण आणि तंत्रज्ञानामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढली असून विविध संस्कृतींचे मिश्रण (cultural diffusion) होत आहे. त्यामुळे समाज आणि संस्कृती यांचे संबंध अधिक गतिशील आणि बहुआयामी झाले आहेत.

प्रस्तावना:

समाजशास्त्रात 'संस्कृती' आणि 'समाज' या संकल्पना एकमेकांशी अविभाज्यपणे जोडलेल्या आहेत. संस्कृती म्हणजे एखाद्या समाजातील मूल्ये, श्रद्धा, परंपरा, भाषा, कला, प्रतीक (symbols) आणि जीवनशैली यांचा एकत्रित संच होय, तर समाज म्हणजे व्यक्तींचा एक संघटित समूह, जो विशिष्ट नियम, संस्था आणि परस्पर संबंधांवर आधारित असतो. संस्कृती ही समाजाच्या अस्तित्वाला अर्थ आणि दिशा प्रदान करते, तर समाज हा संस्कृतीच्या जतन, प्रसार आणि परिवर्तनासाठी एक सक्रिय माध्यम म्हणून कार्य करतो.

संस्कृती समाजाला ओळख देते आणि सामाजिक जीवनातील वर्तन, नियम आणि मूल्यांना आकार देते. उदाहरणार्थ, एखाद्या समाजातील विवाह पद्धती, सण-उत्सव, भाषा आणि धार्मिक श्रद्धा या त्या समाजाच्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचे प्रतीक असतात. त्याचप्रमाणे समाजातील संस्था—जसे की कुटुंब, शिक्षण, धर्म आणि

अर्थव्यवस्था या संस्कृतीच्या आधारावर कार्य करतात आणि त्या संस्कृतीच्या जतनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

पारंपरिक समाजात संस्कृती स्थिर, एकसंध आणि रूढीवादी स्वरूपाची होती, जिथे परंपरा आणि सामाजिक नियमांना अधिक महत्त्व दिले जात असे. मात्र आधुनिक आणि उत्तर-आधुनिक काळात संस्कृतीचे स्वरूप अधिक गतिशील, बहुआयामी आणि परिवर्तनशील झाले आहे. जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानातील प्रगती, शहरीकरण आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे विविध संस्कृतींमध्ये परस्पर संपर्क वाढला आहे, ज्यामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण (cultural exchange) आणि सांस्कृतिक प्रसार (cultural diffusion) घडून येत आहे.

याशिवाय, आधुनिक काळात 'सांस्कृतिक विविधता' (cultural diversity) आणि 'बहुसांस्कृतिकता' (multiculturalism) या संकल्पनांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. विविध समाजांमधील लोक एकमेकांच्या संस्कृतीचा स्वीकार करत असल्यामुळे नवीन मिश्रित सांस्कृतिक स्वरूप (hybrid culture) निर्माण होत आहे. डिजिटल माध्यमे आणि सोशल नेटवर्कमुळे या प्रक्रियेला अधिक गती मिळाली आहे.

या पार्श्वभूमीवर, संस्कृती आणि समाज यांच्यातील संबंध अधिक जटिल, गतिशील आणि परस्परसापेक्ष झाले आहेत. त्यामुळे या दोन्ही संकल्पनांचा सखोल आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधनात संस्कृती आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंध, त्यांचे बदलते स्वरूप आणि सामाजिक जीवनावर होणारे परिणाम यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात येणार आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे (Objectives):

1. संस्कृती आणि समाज या संकल्पनांचे स्पष्टीकरण करणे
2. संस्कृती आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंधांचा अभ्यास करणे
3. सामाजिक बदलांचा संस्कृतीवर होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे
4. आधुनिक काळातील सांस्कृतिक परिवर्तनाचे स्वरूप समजून घेणे

संशोधन पद्धती (Methodology):

प्रस्तुत संशोधन हे गुणात्मक (Qualitative) स्वरूपाचे असून संस्कृती आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंधांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. विविध समाजशास्त्रीय पुस्तके, संशोधन लेख, जर्नल्स आणि अहवाल यांचे चिकित्सक विश्लेषण करून सैद्धांतिक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून या विषयाचे स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे.

संस्कृती आणि समाज यांचा परस्पर संबंध:

संस्कृती आणि समाज हे एकमेकांवर परस्परावलंबी (interdependent) आणि अविभाज्य स्वरूपात जोडलेले आहेत. समाजाशिवाय संस्कृतीचे अस्तित्व शक्य नाही आणि संस्कृतीशिवाय समाजाला स्वतःची ओळख, दिशा आणि रचना प्राप्त होत नाही. संस्कृती ही समाजाच्या जीवनपद्धतीला अर्थ देते, तर समाज हा संस्कृतीच्या जतन, प्रसार आणि परिवर्तनासाठी आवश्यक चौकट प्रदान करतो. त्यामुळे या दोन्ही संकल्पना एकमेकांशी घट्ट निगडित असून एकमेकांवर सतत प्रभाव टाकतात.

संस्कृती समाजाला मूल्ये (values), नियम (norms) आणि वर्तनाचे निकष (standards of behaviour) प्रदान करते. व्यक्ती कोणते वर्तन योग्य किंवा अयोग्य आहे हे संस्कृतीद्वारे शिकते. उदाहरणार्थ, कुटुंबातील आचार-विचार, सामाजिक नियम, परंपरा आणि नैतिक मूल्ये ही सर्व संस्कृतीद्वारे व्यक्तीपर्यंत पोहोचतात. त्यामुळे संस्कृती सामाजिक जीवनाला दिशा देणारी आणि नियंत्रित करणारी महत्त्वाची शक्ती म्हणून कार्य करते.

दुसरीकडे, समाज हा संस्कृतीचे जतन (preservation) आणि प्रसार (transmission) करण्याचे माध्यम आहे. सामाजिक संस्था जसे की कुटुंब, शिक्षण व्यवस्था, धर्म आणि माध्यमे या संस्कृतीचे मूल्ये आणि परंपरा पुढील पिढीकडे पोहोचवतात. यामुळे संस्कृतीची सातत्यता (continuity) टिकून राहते.

तथापि, समाजातील आर्थिक, तांत्रिक आणि राजकीय बदलांमुळे संस्कृतीतही परिवर्तन (cultural change) घडून येते. उदाहरणार्थ, जागतिकीकरण आणि तंत्रज्ञानामुळे विविध संस्कृतींमध्ये संपर्क वाढल्याने नवीन सांस्कृतिक स्वरूप निर्माण होत आहे. यामुळे पारंपरिक मूल्यांमध्ये बदल होऊन आधुनिक मूल्यांचा स्वीकार वाढत आहे.

एकूणच, संस्कृती आणि समाज यांचा संबंध हा गतिशील (dynamic) आणि परस्परसापेक्ष आहे. संस्कृती सामाजिक वर्तनाला दिशा देते, तर समाज त्या संस्कृतीला आकार देतो आणि बदलतो. त्यामुळे या दोन्ही घटकांचा एकत्रित अभ्यास केल्यास समाजाच्या रचनेचे आणि परिवर्तनाचे अधिक सखोल आकलन करता येते.

सांस्कृतिक परिवर्तन:

आधुनिक आणि उत्तर-आधुनिक समाजात सांस्कृतिक परिवर्तनाची प्रक्रिया अत्यंत वेगाने आणि व्यापक स्वरूपात घडत आहे. जागतिकीकरण (globalization) हा या परिवर्तनाचा एक प्रमुख घटक असून विविध देश, समाज आणि संस्कृती यांच्यातील संपर्क मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. यामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण (cultural exchange) आणि सांस्कृतिक प्रसार (cultural diffusion) घडून येत असून विविध संस्कृतींचे परस्पर मिश्रण दिसून येते. परिणामी, स्थानिक संस्कृतींवर जागतिक संस्कृतीचा प्रभाव पडत असून 'सांस्कृतिक

एकसंधता' (cultural homogenization) आणि 'संस्कृतीचे मिश्रण' (cultural hybridity) या प्रक्रिया घडताना दिसतात.

तंत्रज्ञानातील प्रगती, विशेषतः माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT), हे सांस्कृतिक परिवर्तनाचे आणखी एक महत्त्वाचे कारण आहे. इंटरनेट, सोशल मीडिया, डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि मोबाईल तंत्रज्ञानामुळे व्यक्तींच्या जीवनशैलीत, संवाद पद्धतीत आणि विचारसरणीत मोठे बदल झाले आहेत. यामुळे पारंपरिक जीवनशैलीत बदल होऊन आधुनिक आणि तांत्रिक जीवनपद्धतीचा स्वीकार वाढला आहे.

याचबरोबर, या प्रक्रियांमुळे पारंपरिक मूल्ये, रूढी आणि सामाजिक नियम यांमध्ये काही प्रमाणात घट होत असल्याचेही दिसून येते. व्यक्तिवाद, स्वातंत्र्य आणि तर्कशुद्धता यांसारख्या आधुनिक मूल्यांना अधिक महत्त्व मिळत आहे. परिणामी, समाजातील पारंपरिकतेपेक्षा आधुनिक विचारसरणीचा प्रभाव अधिक ठळकपणे जाणवतो.

एकूणच, सांस्कृतिक परिवर्तन ही एक सतत चालणारी आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे, जी समाजातील आर्थिक, तांत्रिक आणि सामाजिक बदलांशी निगडित आहे. या परिवर्तनामुळे समाज अधिक गतिशील आणि परिवर्तनशील होत असला तरी पारंपरिक आणि आधुनिक मूल्यांमध्ये संतुलन राखणे ही आजच्या काळातील महत्त्वाची गरज ठरते.

निष्कर्ष:

संस्कृती आणि समाज या दोन्ही संकल्पना एकमेकांशी घनिष्ठपणे जोडलेल्या असून परस्परावलंबी स्वरूपात कार्य करतात. समाजाच्या रचनेला, मूल्यव्यवस्थेला आणि वर्तनपद्धतीला संस्कृती दिशा देते, तर समाज हा संस्कृतीच्या जतन, प्रसार आणि परिवर्तनासाठी आवश्यक माध्यम म्हणून कार्य करतो. त्यामुळे संस्कृती आणि समाज यांचे नाते हे स्थिर नसून गतिशील आणि सतत बदलणारे आहे.

आधुनिक आणि उत्तर-आधुनिक काळात जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, शहरीकरण आणि शिक्षण यांसारख्या घटकांमुळे सामाजिक जीवनात मोठे परिवर्तन झाले आहे, ज्याचा थेट परिणाम संस्कृतीवरही दिसून येतो. सांस्कृतिक देवाणघेवाण, विविधतेचा स्वीकार आणि नवीन जीवनशैलींचा उदय यामुळे संस्कृती अधिक बहुआयामी आणि परिवर्तनशील झाली आहे. तथापि, या प्रक्रियेमुळे पारंपरिक मूल्ये आणि सांस्कृतिक ओळख यांच्यासमोर काही आव्हानेही निर्माण झाली आहेत.

त्यामुळे, संस्कृती आणि समाज यांचा अभ्यास करताना संतुलित आणि समन्वयात्मक दृष्टिकोन स्वीकारणे आवश्यक ठरते. आधुनिकतेचा स्वीकार करताना पारंपरिक मूल्यांचे संवर्धन करणे, तसेच सांस्कृतिक विविधतेचा आदर राखणे हे समाजाच्या शाश्वत आणि समतोल विकासासाठी महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच, संस्कृती

आणि समाज यांचा सखोल आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास समाजशास्त्राच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आणि उपयुक्त ठरतो.

सूचना:

संस्कृती आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंध अधिक सुदृढ आणि संतुलित ठेवण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण उपाययोजना आवश्यक आहेत. सर्वप्रथम, सांस्कृतिक विविधतेचा (cultural diversity) आदर राखणे अत्यंत गरजेचे आहे. विविध संस्कृती, भाषा, परंपरा आणि जीवनशैली यांचा स्वीकार केल्यास समाज अधिक समावेशक (inclusive) आणि सहिष्णु बनतो. यामुळे सामाजिक ऐक्य (social harmony) आणि एकात्मता वाढण्यास मदत होते.

तसेच, पारंपरिक मूल्यांचे संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे. परंपरा, संस्कार, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक नियम हे समाजाच्या स्थैर्याचे आधारस्तंभ आहेत. आधुनिकतेच्या प्रभावाखाली या मूल्यांमध्ये घट होत असल्याचे दिसून येते; त्यामुळे त्यांचे जतन आणि पुनरुज्जीवन (revitalization) करणे आवश्यक आहे.

याशिवाय, आधुनिकतेशी संतुलन राखणे महत्त्वाचे आहे. तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण आणि आधुनिक विचारसरणीचा स्वीकार करताना पारंपरिक सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवणे आवश्यक आहे. आधुनिकता आणि परंपरा यांच्यात समन्वय साधल्यास समाजाचा विकास अधिक शाश्वत (sustainable) आणि संतुलित होऊ शकतो.

शेवटी, शिक्षणाद्वारे सांस्कृतिक जागरूकता वाढवणे अत्यंत आवश्यक आहे. शैक्षणिक संस्था, माध्यमे आणि समाज यांच्यामार्फत संस्कृतीविषयक ज्ञान, मूल्ये आणि परंपरा यांचा प्रसार केला पाहिजे. यामुळे नवीन पिढीला स्वतःच्या संस्कृतीची जाणीव होईल आणि ती जागतिक संदर्भात आपली ओळख टिकवून ठेवू शकेल.

संदर्भ:

1. दुर्खाइम, एमिल. समाजातील श्रम विभाजन.
2. वेबर, मॅक्स. प्रोटेस्टंट एथिक आणि कॅपिटलिझम.
3. मार्क्स, कार्ल. दास कॅपिटल.
4. गीर्ट्झ, क्लिफर्ड. संस्कृतीचे स्पष्टीकरण (Interpretation of Cultures).
5. गिडन्स, अँथनी. समाजशास्त्र